

Urbanizace chudoby v rozvojových zemích

Jana Kubelková

Abstrakt:

V rámci přemýšlení o spojitosti mezi migrací a rozvojem se nesmí zapomínat na migraci obyvatel uvnitř rozvojových zemí, především na migraci z venkova do měst a s ní související urbanizací chudoby. Tento článek se zabývá právě urbanizací chudoby, souhrnem procesů, které zahrnují různé aspekty vztahu mezi chudobou a nárůstem městské populace. Zahrnuje nejen migraci chudých obyvatel z venkova do měst, ale i pohlcování vesnic v okolí měst a přirozený přírůstek v samotných městech. Městská a venkovská chudoba se přitom svým charakterem v řadě objektivních i subjektivních hledisek diametrálně liší. Zatímco situace chudých na venkově se výhledově stabilizuje, ve městech se spíše zhoršuje .

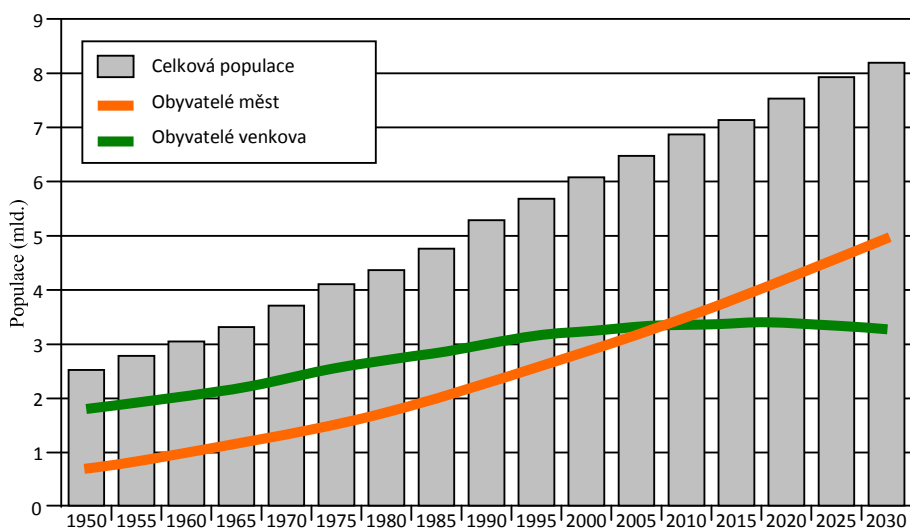
S příchodem třetího tisíciletí se začíná měnit pohled na chudobu v rozvojových zemích. Ukazuje se, že tradiční výklad pojmu chudoba jako problému venkova již ne zcela odpovídá probíhajícím změnám (Beall, Fox 2007, Ravallion 2007, UNDP 2007, Gugler 1997). Rychlá urbanizace rozvojového světa přenáší postupně čím dál větší díl chudoby rozvojových zemí do měst. Obraz měst jako center společensko-ekonomické modernizace a prosperity se leckde mění, ačkoliv průměrné statistické ukazatele tomu nemusí nasvědčovat.

Urbanizace chudoby je komplexní problém vztahu chudoby a městské populace, který se týká především rozvojových zemí. Nejedná se pouze o migraci obyvatel z venkova do měst, ale i o pohlcování vesnic v okolí měst a zejména o přirozený přírůstek v samotných městech (Baharoglu 2001, NRSP 2006).

Urbanizace v globálním kontextu¹

Podle existujících odhadů dochází v současnosti k situaci, kdy poprvé v historii bude ve městech žít více lidí než na venkově. Je to důsledek dlouhodobého trendu, kvůli němuž se předpokládá, že v roce 2017 dosáhne světová populace měst čtyř miliard lidí. Do roku 2030 bude ve městech žít na pět miliard obyvatel, což bude přibližně 61 % světové populace. Přestože dochází k rychlé urbanizaci, ve venkovských oblastech se stále nachází 3,3 miliardy obyvatel, 71 % z nich žije v Asii (především v Indii, Číně, Indonésii a Bangladéši). Do roku 2030 se však očekává ustálení stavu venkovského osídlení na třech miliardách – viz Graf 1².

Graf 1 – Celková populace světa 1950-2030



Zdroj: UNDP, World Urbanization Prospects, 2005 Revision

Růst však neprobíhá rovnoměrně, urbanizace rozvojových zemí roste pětikrát rychleji než v zemích rozvinutých, což je způsobeno velkou populační základnou a obecně nízkou mírou urbanizace v rozvojových zemích. Zatímco obyvatelstvo Evropy, Latinské Ameriky a Karibiku, Severní Ameriky a Austrálie s Oceánií je již vysoce urbanizováno (přes 70 % celkové populace žije ve městech), Afrika a Asie patří mezi nejméně urbanizované části světa (38 % a 40 %). V těchto oblastech se nicméně do roku 2030 očekává nejvyšší nárůst obyvatel ve městech, a to až na 50 %. Sedm z deseti městských obyvatel by tak mělo připadat

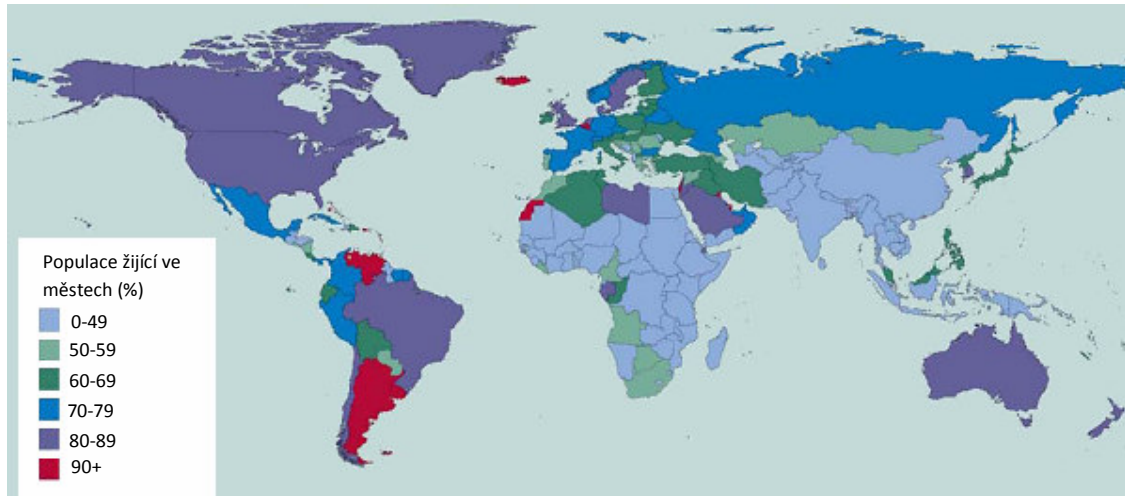
¹ Urbanizace je v této práci chápána jako proces, při kterém se venkovské prostředí mění na městské. Z historického hlediska je za urbanizaci považována jakákoli přeměna prostředí na městské, ať již se jedná o založení města nebo jeho pozvolnou transformaci z venkovského sídla (Ouředníček 2000).

² Data jsou převzata ze statistik UNDP, World Urbanization Prospects, 2005 Revision.

na Afriku a Asii, kdežto v Latinské Americe a Karibiku by nárůst městské populace do roku 2030 neměl překročit 5 % (viz Obrázek 1 a

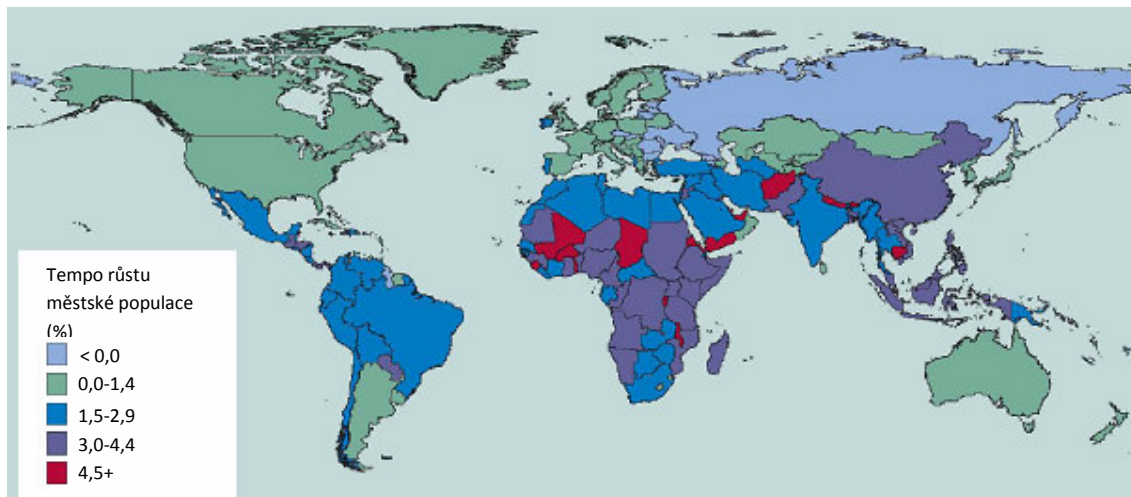
Obrázek 2).

Obrázek 1 – Procento populace žijící ve městech



Zdroj: UNDP, World Urbanization Prospects, 2005 Revision

Obrázek 2 – Průměrný růst městské populace mezi roky 2000-2005



Zdroj: UNDP, World Urbanization Prospects, 2005 Revision

Urbanizace rozvojového světa se v mnohých aspektech liší od dříve započatého procesu v rozvinutých zemích. Proces zahrnuje více lidí, rozsah migrace je větší a její proces rychlejší. Ekonomická modernizace výrazně zaostává za rychlostí urbanizace, většina nově příchozích

tak má problémy se získáním zaměstnání. Spontánní osídlování velkých měst má většinou charakter rozsáhlých slumů. Urbanizace není pouze procesem vytvořeným v důsledku hospodářského rozvoje. Je výsledkem globálních i místních demografických, sociálních, politických, technologických, kulturních a dalších faktorů (Pacione 2001).

Odborníci organizace UN HABITAT odhadují, že dnešní města obývají tři miliardy lidí, z čehož jedna třetina žije ve slumech. Každý den se do slumů přistěhuje 100 tisíc nových obyvatel. Při zachování stejných podmínek se za následujících 25 let populace slumů zdvojnásobí (CARE 2006).

Kvůli rychlé urbanizaci Asie, Afriky a Latinské Ameriky dochází z hlediska počtů obyvatel k „sesazování“ nejvýznamnějších měst dneška (Tokio, New York, Londýn, Šanghaj, Paříž) městy Bombaj, Dillí, Ciudad de México, a São Paulo – pouze Tokio dokáže s dynamickými městy Jihu držet krok (UNDP 2005). Z třiceti největších aglomerací bude na rozvojový svět připadat více než dvacet pět. Ač je tradičně s rychlým populačním růstem spojována hlavně Asie (např. Dillí, Dháka, Bombaj), ve skutečnosti se nejdynamičtěji urbanizují oblasti Afriky, a to především v malých a středních městech. S pokračující urbanizací rozvojového světa vzrůstá chudoba ve městech.

Vyvstává otázka, proč lidé z rozvojových zemí v tak velké míře migrují do měst. Studie (Boyle 1998, Gugler 1997, Potter 2004) ukazují, že mezi hlavní důvody patří vysoká míra chudoby a nezaměstnanost ve venkovských oblastech. Lidé se stěhují hlavně z ekonomických důvodů, ve městech je lákají pracovní příležitosti a vyšší platy. Dalšími faktory jsou lepší možnosti vzdělání a snadnější přístup ke zdravotní péči (ibid). Skutečné naplnění očekávání je diskutováno níže, zde hraje důležitou roli potenciální možnost vylepšení životních podmínek.

Většina migrantů je chudá a nepřipravená na tvrdé podmínky města. Mladí a svobodní lidé dominují, protože mají na venkově minimální závazky. Haan (1997, s. 16) upozorňuje, že 70 až 80 % migrantů je mladších třiceti let. Většinou nevládní půdu a jejich hlas má malou váhu v místních záležitostech (Gilbert 1992). Přestože je migrace převážně považována za důsledek individuálního rozhodnutí, vždy je silně ovlivněna společenskými vztahy a musí na ni být pohlíženo v kontextu rodiny a komunity. Migrace je výrazně ovlivňována zkušenostmi ostatních. Při přesunu samotném pomáhají příbuzní, příslušníci stejného etnika i přátelé (Gugler 1997). Gilbert (1992, s. 70) uvádí jako příklad přistěhovalce v Bombaji. Tři čtvrtiny dotazovaných měli příbuzné žijící ve městě a devíti z deseti respondentů pomáhali po příjezdu příbuzní nebo přátelé.

V rámci migrace z venkova do měst jsou v rozvojových zemích rozlišovány čtyři základní strategie: opakovaná migrace mužů, dlouhodobá migrace mužů oddělených od rodin, migrace celé rodiny s následným návratem na venkov k původní komunitě a trvalé usazení ve městě (Gugler 1997). V jižní Asii a ve většině zemí Afriky přicházejí do měst hlavně muži, kdežto v Latinské Americe, východní a jihovýchodní Asii převažuje migrace žen (Boyle 1998). Vysoké procento migrace žen není spojováno pouze s následováním mužských členů rodiny,

ale je považováno za nezávislý pohyb žen. Boyle vysvětluje rozdíl mezi kontinenty odlišným zapojením žen do zemědělství. Zatímco v Africe hrají ženy významnou roli při zemědělské produkci, v Latinské Americe tvoří ženy pouze necelých 20 % zaměstnanosti v zemědělství. Dalším důležitým faktorem v Latinské Americe je poptávka po ženské pracovní síle v továrnách mezinárodních společností, která je v Africe a jižní Asii ojedinělá. Podstatné jsou také sociální a kulturní aspekty postavení žen (ibid).

Rozdíly mezi městskou a venkovskou chudobou a zranitelnost chudých ve městech

Města jsou často vnímána jako území koncentrovaného blahobytu či alespoň koncentrace příležitostí k jeho dosažení (UNDP 2007). Chudoba je naopak klasicky spojována s venkovem. Venkovské části světa jsou převážně zemědělské, alternativní možnosti výdělků jsou obvykle omezené (Baker 2003).

S rozvojem urbanizace v chudých zemích se postupně vyostřuje problém „moderní“ městské chudoby, která se v mnohých ohledech výrazně odlišuje od chudoby „tradiční“ venkovské. Města se vyznačují vysokou koncentrací obyvatelstva, která je ovšem často provázána velkou mírou nezaměstnanosti nutící chudé uchýlovat se k neoficiálním zdrojům příjmů. Ve městě značně stoupá závislost na finančních příjmech. Nedostatek půdy neumožňuje samozásobitelství, chudí ve městech si musí kupovat až 90 % potravy (Maxwell 1999). Nejsou dostupné ani další přírodní materiály (například dřevo jako palivo nebo stavební materiál), které lze na venkově využívat bez poplatků (NRSP 2006). Ve snaze zvýšit příjmy domácností dochází do zaměstnání ve městech také relativně více žen, což může mimo jiné způsobovat problémy při výchově dětí. Na ulicích pak přibývá procento bezcílně se potulujících dětí (Haddad 1999). Zklamání z viditelných rozdílů mezi bohatými a chudými obyvateli, které je v městském prostředí mnohem bezprostředněji vnímáno, může přispívat k nárůstu násilí. Gangy se často formují právě z bezprizorních dětí ulic. Slumy se mnohdy nacházejí v oblastech se znečištěným prostředím, to má za následek zvýšený výskyt chorob (Beall, Fox 2007). Chudí ve městech mají sice na jednu stranu více příležitostí (např. získat práci), nicméně tyto šance jsou v reálných podmínkách řady měst rozvojového světa často pouze teoretické, značná část lidí ve městech chudých zemí tak má omezené možnosti vlastního zabezpečení, a proto se stávají zranitelnějšími.

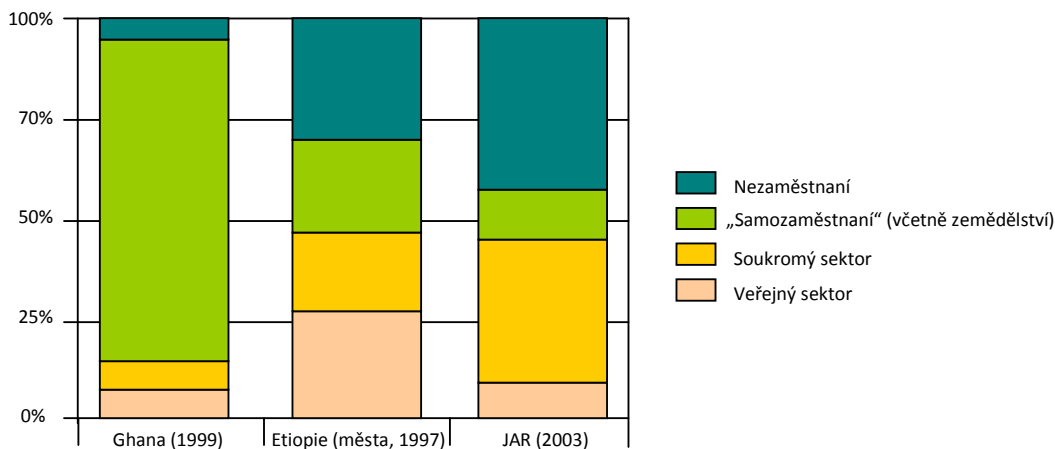
Výše uvedené odlišnosti nemohou zcela postihnout všechny aspekty rozdílu mezi městskou a venkovskou chudobou, jsou však poměrně výstižnou schematizací reality. Baharoglu (2001, s. 127) upozorňuje, že migrace není hlavním vysvětlením pro chudobu měst. Mnohé studie ukazují, že stěhování venkovanů do měst netvoří kvantitativně ani polovinu růstu měst. Haan (1999) poukazuje na skutečnost, že nebyl prokázán vztah mezi migrací a chudobou. Politika omezování migrace se ukazuje jako neefektivní při řešení chudoby (ibid). Hlavními důvody nárůstu je přirozený přírůstek městských obyvatel a pohlcování vesnic periferiemi měst.

Nyní se podívejme na některé nejvýraznější problémy podrobněji:

Závislost na vydělávání peněz a problémy se zaměstnáním

Jak již bylo popsáno, občané měst jsou závislí téměř výhradně na získaných penězích. Hlavní příčinou městské chudoby je obvykle nedostatek dobře placeného a stálého zaměstnání, protože chudinské čtvrti jsou přeplněny práce schopnými lidmi (Haddad 1999). Ve venkovských oblastech řady rozvojových zemí nachází většina obyvatelstva uplatnění v neoficiálním samozásobitelském (zpravidla zemědělském) sektoru ekonomiky. Reálná nezaměstnanost proto sice může být na venkově malá, nicméně pracovníci jsou nevytíženi (proto se hovoří o vysoké podzaměstnanosti viz Graf 2 – Ghana). Ve městech s komercializovanější ekonomikou (viz Etiopie a JAR) však samozásobitelský sektor neabsorbuje takové množství pracovních sil a reálná nezaměstnanost je zde vysoká. Většina obyvatel nachází jedinou možnost obživy v neformální ekonomice (Novotný 2006).

Graf 2 – Podíl pracovní síly v jednotlivých sektorech hospodářství



Zdroj: Novotný (2006)

Zaměstnání v této tzv. šedé ekonomice se vyznačuje nízkými platy, nízkou produktivitou a nekvalifikovanou prací. Obvykle jde o pololegální činnosti malého měřítká prováděnou v domácnosti. Souvislé příjmy narušuje sezónnost prací. Maloney (2003) popisuje výrazné snížení příjmů u rikšů v Dháce během období dešťů, které je způsobeno nedostatkem zákazníků a vyšší nemocností. Neformální sektor zahrnuje až 72 % zaměstnanosti Afriky, v Asii činí 65 % a v Latinské Americe 51 % (ILO 2002). Rozsáhlost sektoru způsobuje velké problémy při počítání celkových příjmů jednotlivých zemí a tím i obtížnost sestavení odpovídajících rozvojových strategií.

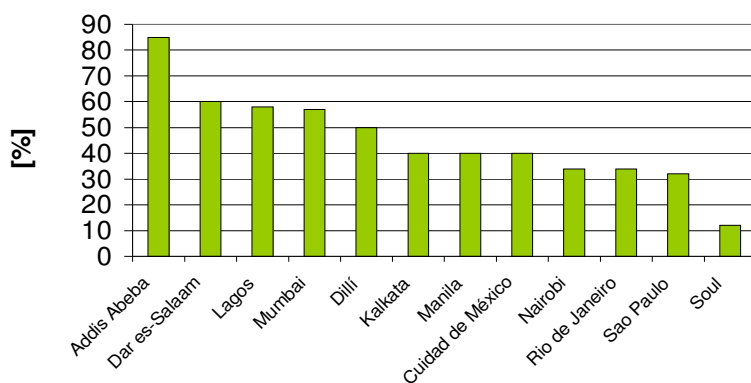
Jednu z nejrozšířenějších neformálních aktivit reprezentuje pouliční prodej potravin. Tinker (1997, s. 149) uvádí, že úspěšní prodavači si mohou vydělat víc než učitelé nebo státní úředníci. Ač pouliční prodej výrazně oživuje malé podnikání, většina vlád chce tuto činnost

vystěhovat z ulic nebo dokonce zcela zakázat, protože obchodníci se vyhýbají placení daní, neboť se mohou se svými stánky pohybovat. Zákaz prodeje v ulicích by mohl mít na chudé závažný dopad.

Bydlení

Jak již bylo naznačeno, další velký problém je spojen s bydlením. Nezákonné osidlování veřejných nebo soukromých pozemků je často jedinou možností chudých osadníků. Obtížné nabývání majetkových práv téměř znemožňuje dostat se k majetku legální cestou. To má za následek, že velký podíl obyvatel měst rozvojového světa bydlí ve slumech. UN-Habitat uvádí, že v Indii, Ghaně, Kambodže a Bolívii takto přežívá více než 50 % celkové populace měst (viz, Graf 3 a Příloha 1). Slumy jsou přeplněny provizorními přístřešky, které jsou poslepovány z cihel, dřeva, plechu a různorodého odpadu. Oblasti obvykle nejsou napojeny na legální infrastrukturu. Chybí pitná voda, kanalizace, silnice atd.

Graf 3 – Podíl obyvatel slumu na celkové populaci města



Zdroj: United Nations (2005)

Situaci v takovýchto slumech je možné ilustrovat na příkladu Kibery, jednoho z největších slumů světa, který se nachází na okraji keňského hlavního města Nairobi. Hustota zalidnění je zde 3000 obyvatel na hektar. Rozblácená zem je pokryta vrstvou odpadků, lidé žijí v chatrčích ze rezivělého plechu bez přívodu elektřiny a vody. Místní muži se v průměru dožívají 47 a ženy 50 let. Kojenecká úmrtnost je 151 ‰, třikrát vyšší než ve zbytku města. Téměř každý pátý člověk je HIV pozitivní (CARE 2006).

K vyostření problémů slumů často dochází tehdy, kdy se dříve neatraktivní oblast slumu stane ekonomicky zajímavou. Dochází pak k demolici obydlí, z neoficiálního osídlení se stává nelegální a situace může kulminovat v násilný konflikt. Podle Center for Housing Rights and Evictions bylo mezi lety 2001 a 2002 tímto způsobem vypuzeno více než 6,7 milionu

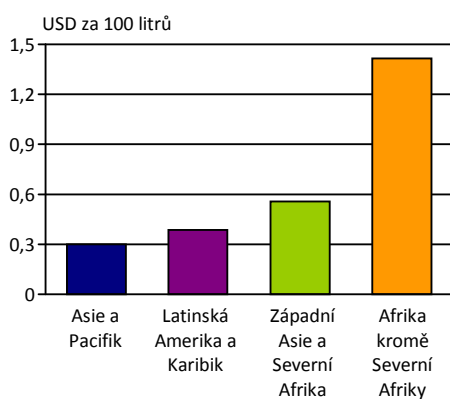
obyvatel, z čehož 4 miliony připadají na Afriku. Miliony lidí pak žijí na úředně vyklizeném území (Beall, Fox 2007).

Bourány jsou dokonce i zavedené slumy s infrastrukturou, jak dokládá například Yamuna pusta v Dillí, kde přišlo o střechu nad hlavou více než 150 tisíc obyvatel slumu. Příkaz k demolici vydal indický nejvyšší soud pod záminkou znečišťování vody, které však výzkumy nepotvrdily (Bharucha 2006).

Základní služby

Obecně platí, že ve městech jsou služby (rozvod vody, kanalizace, komunikace, likvidace odpadů, vzdělání, zdravotní péče atd.) dostupnější než na vesnicích. Rychlý populační růst měst rozvojového světa nicméně způsobuje velký tlak na jejich distribuci. Existence služeb však ještě neznamená, že k nim mají přístup chudí. Statistiky ukazují, že k 80 % bohatých se služby dostávají, z chudých má přístup méně než 20 % (UN-Habitat 2001). Navíc musí chudí často platit za stejné služby výrazně víc než bohatí (Graf 4). Například v Limě zaplatí chudí za vodu dvacetkrát více než lépe situovaní, kteří mají vodu rozváděnou potrubím (Haddad 1999). Maxwell (1999, s. 24) popisuje chudinské čtvrti v ghanské Akkře, kde lidé využívají pouze dešťovou vodu nebo kupují vodu balenou. Obyvatelé slumů jsou závislí na veřejných toaletách, za které musí v přepočtu platit 1 US cent a především čekat v dlouhých frontách. Průměrná čekací doba je 5 minut, ale v nejhustěji obydlených oblastech se čeká až 20 minut. Průzkum ukázal, že kvůli poplatkům, čekacím dobám a nehygienickým podmínkám někteří lidé využívají veřejná prostranství (ibid).

Graf 4 – Cena, kterou obyvatelé měst platí za vodu ve vybraných oblastech



Zdroj: UN-Habitat (2001)

Životní prostředí a nemoci

Slumy jsou často obklopeny znečištěnými průmyslovými oblastmi. Nízká úroveň bydlení neposkytuje dostatečnou ochranu proti živelným pohromám, jako jsou povodně či zemětřesení. Nekvalitní materiál používaný na vytápění přispívá ke znečištění ovzduší.

Průjmem a infekcemi, vyvolanými nedostatkem vody a špatným stavem kanalizace, trpí téměř polovina obyvatel měst Afriky, Asie a Latinské Ameriky (Beall, Fox 2007). V přelidněných oblastech, kde lidé navíc trpí podvýživou a nízkou imunitou se rychle šíří choroby jako tuberkulóza, malárie či žlutá zimnice. Největší hrozbou je AIDS, který za sebou zanechává množství sirotků. Na rozdíl od venkova je v městech zdravotní péče dostupnější a kvalitnější, chudinu však od využití těchto služeb odrazují vysoké poplatky a časová náročnost návštěvy zdravotnického zařízení.

Pacione (2001) popisuje zdravotní péči v Nairobi. Nemocní musí čekat půl dne i déle ve frontě, než se dostanou na řadu. Keňská národní nemocnice trpí kritickým nedostatkem léků. Chudí tak často čekají zbytečně, jelikož je jim řečeno, aby si koupili léky v soukromé lékárně, kde si je nemohou dovolit. Pokud chce matka navštívit kliniku pro plánování rodiny, kojeneckou a dětskou péči, musí si vyhradit tři dopoledne, protože jeden den se lékaři věnují plánování rodiny, druhý kojenecké péči a třetí dětem.

Vztahy ve společnosti a postavení žen

Fungování vztahů ve společnosti je dalším ze základních předpokladů ochrany lidí před pádem do chudoby. Proces urbanizace je často ovlivňován rozdílným postavením mužů a žen ve společnosti. Migrace do měst je ovlivněna rozhodnutím na venkově, kdo a proč bude migrovat. Lepší pracovní příležitosti ve městech nutí ženy opouštět své domovy. Do měst je také láká vidina lepší vymahatelnosti práva a možnost získání nezávislosti (Masika 1997). Ve většině rozvojových zemí nicméně stále převažuje migrace mužů, což však často způsobuje uvrhnutí jejich žen do chudoby.

Se zvyšujícím se podílem zaměstnaných žen a s narůstající vzdáleností mezi místem výtěku a domovem nastává problém s výchovou a hlídáním dětí. V městském prostředí obvykle není možné brát s sebou děti do práce, jak tomu často bývá na venkově, kde většina žen pracuje na polích (Haddad 1999).

Střet města a venkova

Nicméně nelze říct, že město a venkov jsou dva od sebe oddělené světy, otázky městské a venkovské chudoby jsou spolu provázané. Městské podnikání závisí i na venkovské poptávce a naopak dostupnost městských trhů je zásadní pro odbyt zemědělských produktů. V dynamice urbanizace dochází ke stírání hranic, vlastní město je pevně spojeno s rozsáhlým hustě osídleným zázemím, kde se kombinuje zemědělská činnost s nezemědělskou. Zvláště

rozsáhlá území tohoto typu se nacházejí v jihovýchodní Asii, kde bývají někdy označovány jako regiony „desakota“ (Novotný 2004)³. Příměstské oblasti jsou tedy místem dynamického střetu městských a venkovských aktivit. Nejedná se o fyzické zóny na okraji měst, spíše jde o křížení městského a venkovského způsobu života. Bez změny místa bydliště se z obyvatel předměstí stává městské obyvatelstvo a venkované se ocitají na předměstí. Vznikají specifické podmínky, na které je třeba reagovat přizpůsobením živobytí, což chudým činí velké problémy a často je to uvrhne do ještě hlubší chudoby (Tacoli 2003).

Velmi důležitou úlohu ve městech a příměstských oblastech zastává obchod, kde nacházejí uplatnění hlavně ženy. Velké množství obyvatel vykonává nekvalifikovanou práci nejčastěji na stavbách a v továrnách. Se zkracující se vzdáleností směrem do centra se přímá závislost na přírodních zdrojích stále zmenšuje, avšak tento trend většinou platí pouze pro muže. Ženy jsou v přístupu ke kvalitnímu zaměstnání výrazně znevýhodněny (Mattingly 2006).

Přiblížení se městským pracovním možnostem může napomoci k vymanění se z chudoby, avšak k vytvoření alternativního způsobu obživy je potřeba investovat základní kapitál, který většina chudých nemá, a tak do propasti chudoby propadá ještě hlouběji (NRSP 2006).

Závěr

Vysoké tempo urbanizace přenáší problém chudoby do měst rychleji, než se s ním daří bojovat. Zatímco venkovská chudoba roste jen mírně a v globálním měřítku začíná stagnovat, městská chudoba se stává stále větším problémem. Městská chudoba znamená pro postižené větší riziko, chudí ve městech jsou v mnoha ohledech zranitelnější než chudí na venkově.

Jana Kubelková studuje na Přírodovědecké fakultě univerzity Karlovy v Praze. Na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje se věnuje problematice chudoby v rozvojových zemích.

Článek vznikl v rámci projektu "Zvyšování povědomí o rozvojové problematice v regionech" za podpory Evropské komise.

³ Termín pochází z indonéských slov „desa“ (vesnice) a „kota“ (město), samotný proces bývá nazýván „kotadesasi“ (viz McGee 1991).

Použitá literatura:

BAHAROGLU, D., KESSIDES, C. (2001): Urban poverty. Poverty Reduction Strategy Sourcebook, World Bank, Washington DC, s. 124-132.

http://poverty.worldbank.org/files/4418_chap16.pdf

BAKER, J., WALLEVIK, H. (2003): Poverty and wealth at the rural–urban interface: an actor-centred perspective from northern Tanzania. *Environment and Urbanization*, 15, č. 2, s. 229-249.

BEALL, J., FOX, S. (2007): Urban Poverty and Development in the 21st Century. Oxfam Research Report.

http://www.oxfam.org.uk/what_we_do/issues/livelihoods/downloads/research_urban_poverty.pdf

BHARUCHA, N. (2006): Yamuna Gently Weeps. <http://www.yamunagentlyweeps.com/>, staženo k 22.4.2007.

BOYLE, P., HALFACREE, K., ROBINSON, V. (1998): Exploring contemporary migration. Longman, London, 240 s.

CARE (2006): Cities on the brink: Urban poverty in the 21st century.

<http://www.careinternational.org.uk/Cities+On+The+Brink:+Urban+poverty+in+the+21st+century+6828.twl>, staženo k 25.3.2007

GILBERT, A., GUGLER, J. (1992): Cities, Poverty and Development: Urbanization in the Third World, Oxford University Press, New York, 331 s.

GREGORY, P. (2007): Making difference. The Natural Resources Systems Programme. http://www.nrsp.org.uk/pdfs/highlights/NRSP%20RH_04-06_web.pdf

GUGLER, J. (1997): Cities in the Developing World: Issues, Theory, and Policy. Oxford University Press, New York, 396 s.

HAAN, A. (1999): Livelihoods and Poverty: The Role of Migration - A Critical Review of the Migration Literature. *Journal of Development Studies*, 36, č. 2, s. 1-47.

HADDAD, L., RUEL, M., GARRETT, J. (1999): Some Urban Facts of Life: Implications for Research and Policy. *World development*, 27, č. 11, s. 17-38.

ILO (2002): 'Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Picture'. International Labour Organization, Geneva, 60 s.

http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/2002/102B09_139_engl.pdf

LEWIS, O. (1959): Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty. *American Sociological Review*, 24, č. 6, s. 909-920.

MALONEY, W. (2003): 'Informality Revisited'. World Bank Policy Research Working Paper 2965. <http://ideas.repec.org/f/pma705.html>

- MASIKA, R. (1997): Urbanisation and Urban Poverty: A Gender Analysis. Swedish International Development Cooperation Agency. <http://www.bridge.ids.ac.uk/reports/re54.pdf>
- MATTINGLY, M. (2006): The peri-urban interface: intervening to improve livelihoods. The Natural Resources Systems Programme (NRSP). <http://www.nrsp.org.uk/2.aspx>
- MAXWELL, D. (1999): Urban Livelihoods, Food and Nutrition Security in Greater Accra. International Food Policy Research Institute Research Report, Washington, D.C. <http://www.ifpri.org/pubs/abstract/112/rr112.pdf>
- NOVOTNÝ, J. (2006): Nejchudší země světa. Geografické rozhledy, 16, č. 1, s. 2-3.
- NRSP (2006): NRSP Brief. The Natural Resources Systems Programme, Project R8491, London. <http://www.nrsp.org.uk/database/documents/2006.pdf>, staženo k 25.3.2007.
- OUŘEDNÍČEK, M. (2000): Teorie stádií vývoje měst a diferenciální urbanizace. Geografie-Sborník ČGS, 105, č. 4, s. 361-369.
- PACIONE, M. (2001): Urban geography a global perspective. Routledge, London, 663 s.
- POTTER, R. (2004): Geographies of Development. Harlow, Pearson, 509 s.
- TACOLI, C. (2003): The links between urban and rural development. Environment and Urbanization, 15, č. 1, s. 3-12.
- TINKER, I. (1997): Street Foods: Urban Food and Employment in Developing Countries. Oxford University Press, New York, 256 s.
- UNDP (2007): World Urbanization Prospects, 2007 Revision, Department of Economic and Social Affairs Population Division. http://www.un.org/esa/population/publications/2007_PopDevt/2007_PopDevt_Urban.htm, staženo k 20.10.2008
- UNDP (2005): World Urbanization Prospects, 2005 Revision, Department of Economic and Social Affairs Population Division. <http://www.un.org/esa/population/publications/WUP2005/2005wup.htm>, staženo k 15.4.2007
- UNITED NATIONS (2005): Urban Agglomeration, Department of Economic and Social Affairs Population Division. http://www.un.org/esa/population/publications/WUP2005/2005urban_agglo.htm, staženo k 15.4.2007
- UN-HABITAT (2001): Safe drinking water and sanitation and human health. United Nations Environment Programme, GEO Year Book. <http://www.unep.org/geo/yearbook/yb2003/fig45.htm>, staženo k 18.4.2007